

УДК 019.922

ББК 76.100.0

В. А. Губанова

Гомельшчына на старонках выданняў XIX – пачатку XX ст. з фонду ЦНБ НАН Беларусі

У артыкуле разгледжаны прадстаўленыя ў фондзе ЦНБ НАН Беларусі выданні XIX – пачатку XX ст., на старонках якіх сустракаецца інфармацыя па гісторыі, этнаграфіі і іншых аспектах жыцця Гомельскага края.

Ключавыя словы: *Магілёўская губерня, Гомельскі павет, ЦНБ НАН Беларусі.*

З 1772 г. на працягу ўсяго XIX ст. і да ўсталявання савецкай улады ў 1917 г. Гомель з’яўляўся часткай Расійскай імперыі. За гэты час у выніку тэрытарыяльных падзелаў ён некалькі разоў мяняў свой статус. У 1773–1777 гг. гэта цэнтр Гомельскага павета Рагачоўскай правінцыі, з 1777 г. – мястэчка Беліцкага павета, у складзе якога Гомель уваходзіў спачатку ў Беларускаю (1796–1802), а затым у Магілёўскую губерню (1802–1852). З 1852 г. Гомель – павятовы цэнтр Магілёўскай губерні. Звесткі аб Гомельскім краі ў літаратуры гэтага перыяду падаюцца ў першую чаргу як апісанне тэрыторыі адной са шматлікіх губерняў Расійскай імперыі.

Разгледзім некаторыя выданні XIX – пач. XX ст. з фонду Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ НАН Беларусі), у якіх можна знайсці інфармацыю аб Гомельшчыне.

У 1810 г. выйшла праца «Землеписание Российской Империи для всех состояний» прафесара статыстыкі Санкт-Пецярбургскага педагагічнага інстытута Еўдакіма Піліпавіча Зяблоўскага (1764–1846) [1]. На думку знакамітага географа Льва Сямёнавіча Берга (1876–1950), гэтае выданне можна лічыць першым універсітэцкім курсам геаграфіі Расіі [2]. Кожная з 6-ці частак «Землеописания» змяшчае разнастайныя геаграфічныя, гістарычныя, статыстычныя і іншыя звесткі аб пэўнай частцы Расійскай імперыі.

4-ы параграф 6-й часткі выдання прысвечаны Магілёўскай губерні. Прыведзены такія звесткі, як: тэрытарыяльныя межы, каардынаты

і памер, рэкі, характарыстыка глебы, клімат, раслінны і жывёльны свет, прыродныя рэсурсы, колькасць жыхароў і народныя промыслы. Апошнія раздзелы прысвечаны гісторыі ўтварэння Магілёўскай губерні і яе 12-ці паветам. Мясцічка Гомель згадваецца літаральна двума-трыма сказамі пры апісанні Беліцкага павета: «К нему [повету] причисляются следующие местечки: ... Гомель, местечко на правом берегу Сожи, с земляным укреплением. Имеет 3 греческих и 1 униатскую церковь и духовное училище. В нём бывает 2 годовых ярмарки, и жители здешние нарочито зажиточны» [3, с. 110].

Згадкі аб Гомелі можна знайсці таксама на старонках першай часткі выдання «Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году» (Спб., 1848), аўтарам якога з'яўляецца Алімпіяда Пятроўна Шышкіна (1791–1854) – руская пісьменніца, фрэйліна вялікай княгіні Екацярыны Паўлаўны, а з тым і імператрыцы Аляксандры Фёдаравны.

Кнігу, напісаную ў форме падарожнага дзённіка, аўтарка прысвяціла імператару Мікалаю I. Накіроўваючыся ў падарожжа, яна імкнулася праехаць па некалькіх расійскіх губернях, наведаць праваслаўныя святыні Смаленска і Кіева, паказаць, што і на айчынных землях ёсць што пабачыць і дзе адпачыць, а мясцовыя жыхары вылучаюцца сваім розумам, дасціпнасцю і дабрачыннасцю [4].

Нягледзячы на тое, што, згодна запісам, падарожніца затрымалася ў Гомелі даволі доўга, радкоў, прысвечаных гэтаму месцу, у нататках не так шмат, і яны пакідаюць досыць супярэчлівае ўражанне. З аднаго боку, Алімпіяда захапляецца ўладарамі мясцічка і іх маёнткам, з другога – адмоўна рэагуе на тагачасных жыхароў Гомеля: «Местечко это [Гомель] также на берегу живописной Сожи, и особенно замечательно тем, что им попеременно владели, не по родству и наследству, а, как будто по какому-то особенному назначению, два знаменитых полководца. Прежде принадлежало оно фельдмаршалу графу Румянцову Задунайскому, теперь принадлежит фельдмаршалу графу Эриванскому, князю Варшавскому. – От времен победителя Турков остался каменный дом, который распространяет и украшает победитель Турков, Персиян и Поляков... я описываю, что видела, несомневаясь, что многим будет приятно иметь понятие о месте отдыха двух славных вождей...» і «В Гомеле, как известно, корпусная квартира, и когда стоят войска, должно быть очень живо, но они на лето уходят, и мы видели только Жидов. – Жалкий народ!.. Бе-

лорусские Жиды, почти все без исключения, отвратительны своею неопрятностью, и между ними много нищих...» [5, с. 142–145].

Сапраўды, гістарычна склалася, што значную частку насельніцтва беларускіх гарадоў і мястэчак, у тым ліку і Гомеля, складалі яўрэі, але ўжо ў першай палове XIX ст. і надалей менавіта яны былі ўладальнікамі першых буйных прамысловых прадпрыемстваў: «В 1840 здесь [Гомель] возникает сально-свечной завод Школьников, в 1853 – круподерный завод Любина, в 1864 – костопальный завод Ловьянова...» [6, с. 109].

Абмежаванасць уражання, якое склалася ў Алімпіяды Шышкінай, напэўна, можна патлумачыць тымі фактарамі, аб якіх яна сама піша ў прадмове: «Разбирая записки мои, я чрезвычайно жалела, что нигде не могла доле пробыть, чтобы всё осмотреть и узнать основательнее... И не одного только времени не доставало мне: со мной почти и нет книг, по которым можно было бы тотчас отыскать всё достойное внимания... Слабость здоровья моего также часто, особенно сначала, принуждала меня отдыхать в горнице, когда бы, гуляя, я могла узнать от обывателей много любопытного...» [5, с. 2–3].

Не абмінуў сваёй увагай Гомель гісторык, краязнаўца і этнограф, вайсковы тапограф, статыстык, генерал-майор рускай арміі, ураджэнец Магілёўскай губерні Міхаіл Восіпавіч Без-Карніловіч (1796–1862). Яго праца «Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся» выйшла ў Пецярбурзе ў 1855 г.

Нягледзячы на шэраг недалікаў, кніга была прызнана крытыкамі «любопытной и полезной». Гэта была першая кніга, дзе распаўядалася аб заходнерускіх землях і іх гісторыі, прычым зроблена гэта было досыць аб'ектыўна, былі агучаны нават тыя факты, якія супярэчылі афіцыйнай ідэалогіі [7].

Гомель, які на час напісання «Исторических сведений» ужо атрымаў статус павятовага цэнтра, апісаны з пункту разумення аўтарам гісторыі і сучаснасці. У сціслай форме разгледжаны геапалітычныя падзеі, якія адбываліся на гэтай тэрыторыі, пачынаючы з XII ст., падаюцца некаторыя звесткі адносна развіцця гандлю і прамысловасці на бягучы момант: «Годовые ярмарки бывают: 1) в новый год, 2) Духов день и 3) в день Воздвижения Креста. Каждая продолжается две недели. Москва присылает произведения

своих мануфактур, Тула свои металлические изделия. В то время уездный городок совершенно оживляется, выходит из своей дремоты; во время ярмарки собрание разнохарактерных народов между собою, их кипучая деятельность, обмен идей, мнений, взглядов; наконец средства повеселиться и с приятностью провести время, уподобляют Гомель губернскому городу» [8, с. 214].

Грунтоўным выданнем, прысвечаным Магілёўскай губерніі, роўных якому не мелі на той час нават Санкт-Пецярбург і Масква, стаў «Опыт описания Могилёвской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношении с двумя картами губернии и 17 резанными на дереве гравюрами видов и типов: в 3-х кн.», складальнікам праграмы і рэдактарам якога быў тагачасны Магілёўскі губернатар, расійскі дзяржаўны дзеяч, камергер, тайны радца, сенатар, згодна з легендай сын Аляксандра II, Аляксандр Станіслававіч Дэмбавецкі (1840–1914, або не пазней 1917) [9].

Трохтомнік выходзіў у 1882–1884 гг. у Магілёве. Матэрыял збіраўся на працягу дзесяці гадоў, былі задзействены лепшыя прадстаўнікі інтэлігенцыі губерні. У прадмове А. Дэмбавецкі паведамляе, што падрыхтаванае выданне імкнецца зняць з Магілёўскай губерні не адпавядаючую ёй на самай справе не надта прывабную характарыстыку; адлюстравачь гісторыю гэтага края і яго насельніцтва; паказаць, што на сённяшні дзень губерня знаходзіцца на добрым эканамічным узроўні [10, с. 22].

Праведзеныя Дэмбавецкім рэформы, сапраўды, мелі выдатны вынік, а ўнёсак, зроблены ім у развіццё эканомікі, палітыкі, кіравання, культуры, навукі і медыцыны давераных ім земляў, цяжка пераацаніць.

Нарыс, прысвечаны Гомелю, увайшоў у 2-ю кнігу, у ім у сціслай форме падаецца гісторыя Гомеля ад першага згадвання яго ў летапісах да часу напісання трохтомніка, маляўніча апісваецца палац Паскевічаў, прыводзяцца статыстычныя звесткі адносна колькасці насельніцтва, будынкаў, навучальных устаноў, крамаў і г. д. Кратка разгледжаны пазаштатны горад Беліца і павятовыя мястэчкі: Антонаўка, Ветка, Насовічы, Паддабранка, Уваравічы, Хальч. Нарыс суправаджаюць дзве жывапісныя гравюры з выявамі гарадскога ўзбярэжжа ракі Сож і палаца Паскевічаў.

Выданнем, якое ўтрымлівае цікавы гістарычны і этнаграфічны матэрыял аб Гомельскім краі, з'яўляецца манументальная праца «Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении», якая выходзіла пад рэдакцыяй знакамітага навукоўца і грамадскага дзеяча, віцэ-старшыні Імператарскага Рускага Геаграфічнага таварыства П. П. Сямёнава (а затым у розны час С. А. Вянгерова і У. І. Неміровіча-Данчанкі) у таварыстве Вольф з 1881 па 1901 гг. Гэта адно з самых драгіх выданняў у гісторыі расійскага кнігадрукавання і, напэўна, найбольш поўная і аб'ёмная праца, прысвечаная апісанню Расіі. Больш за 400 чалавек прымалі ўдзел у падрыхтоўцы шматтомніка.

Аўтары ставілі сваёй мэтай праз вобразныя словы і малюнкi даць чытачу яркае ўяўленне аб разнастайных карцінах рускай прыроды і розных сферах жыцця ўсіх народнасцей, якія насялялі тагачасную Расію, апісаць іх норавы, вопратку, жылло; адлюстраваць іх быт, прамысловасць, гандлёвае і эканамічнае становішча; пазнаёміць з іх вераваннямі і паданнямі, былінамі, песнямі і г. д.

Выданне не мела камерцыйнага поспеху, больш таго, таварыства Вольф у выніку панесла значныя фінансавыя страты. Высокі кошт і вялікі нязручны фармат (36,5x27 см) не спрыялі продажу «Живописной России». Канчаткова ж падарваў фінансавы бок праекта пажар, які адбыўся ноччу 16 траўня 1900 г. на кніжных складах таварыства і падчас якога згарэў амаль увесь запас гатовых тамоў і аркушаў [11].

Складальнікамі было вырашана прысвяціць першыя тамы працы ўскраінам Расійскай імперыі, паколькі яны падвяргаліся больш хуткім зменам і былі ў меншай ступені вядомыя грамадству. 2-я частка 3-га тома шматтомніка носіць назву «Белорусское Полесье» і ўключае 10 нарысаў, напісаных А. К. Кіркорам, С. В. Максімавым і П. П. Сямёнавым, якія распавядаюць аб помніках першабытных часоў, гістарычным мінулым, краявідах, слядах язычніцтва ў святкаваннях, абрадах і песнях, знешнім выглядзе жыхароў Магілёўскай, Мінскай, Віцебскай і Смаленскай губерняў. У нарысе, прысвечаным Магілёўскай губерні, сярод іншых звестак падаецца гісторыя і сучаснасць Гомеля, згадваюцца мінулыя і тагачасныя ўладары горада: «В 1795 году, по наследству после фельдмаршала [Петра Румянцева-Задунайского], Гомель достался сыну его, знаменитому канцлеру, графу Николаю Петровичу Румянцеву. Он любил

Гомель и заботился об его украшении... Канцлер в духовном завещании своём включил условие, что если бы его наследники пожела-ли продать Гомель, то могут продать не иначе, как фельдмаршалу или канцлеру. Воспользовался этим фельдмаршал граф Паскевич-Эриванский, князь Варшавский и в 1834 году купил Гомель от наследника канцлера, родного его брата. Ныне Гомель принадлежит сыну фельдмаршала, генерал-адъютанту графу Фёдору Паскевичу-Эриванскому, князю Варшавскому», «Князь Варшавский, подобно канцлеру Румянцеву, заботился об украшении замка и самого Гомеля... Вообще, такого великолепия и богатства, особенно по отношению к садам и паркам, в имении частного человека нет в целой Белоруссии, да немного подобных и в целой России», «в 1856 г. был страшный пожар, истребивший в Гомеле 540 домов; но заботливостью владельца и щедростью монарха, он скоро обновился ещё в лучшем виде. В настоящее время Гомель – лучший из уездных городов Белоруссии» [12, с. 427].

У частцы, прысвечанай Беларускаму Палессю, змешчаны ілюстрацыі з выявамі краявідаў, жыхароў і населеных пунктаў Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай і Смаленскай губерняў, у тым ліку і выява Гомеля.

Збіраннем і даследаваннем фальклорнага і этнаграфічнага матэрыялу Гомельшчыны ў XIX ст. займалася ўражэнка і жыхарка гэтых мясцін Зінаіда Фёдараўна Радчанка (1839–1916) [13]. Яе праца «Гомельские народные песни (белорусские и малорусские)», якую ў 1888 г. выдала Імператарскае Рускае Геаграфічнае таварыства, на думку рэдактара Фёдара Міхайлавіча Істоміна, утрымлівае вельмі каштоўныя і дакладныя матэрыялы, дзякуючы ў тым ліку таму, што, жывучы на Гомельшчыне, Зінаіда Радчанка была не часовым павярхоўным назіральнікам, а пастаянным сведкам з'яў мясцовага народнага жыцця. Асноўным прадметам даследавання ўзгаданага зборніка былі песні, іх роля і месца ў жыцці насельніцтва Гомельскага павета, але ва ўступнай частцы аўтарка дзеліцца таксама сваімі назіраннямі адносна землякоў: «Белоруссы трудолюбивы, терпеливы, покорны судьбе; их можно назвать тем же словом, каким они сами называют хорошего, смиренного человека: «рахманный народ», могу ещё прибавить: они горды; гордость их высказывается в том, что у них нет попрошайничества; бедные семьи плохо одеты, плохо едят, но никогда не просят милостыни; все работают,

пока в силах; в нищие идут только слепые; никогда не замечала я в них озлобленной зависти к более достаточным крестьянам... Только в последней крайности, беднейшие обращаются за помощью к более достаточным. Пьянства в народе также нет; конечно, в каждом селе найдётся несколько человек сильно пьющих на всех праздниках, но раз праздники прошли, они работают, как все... Молодёжь почти все свои заработанные деньги употребляет на одежду; они любят своё деревенское щёгольство, девушки в особенности...», «все местные жители зовут Гомель – Гомий, употребляя старинное название, упоминаемое в летописях» [14, с. 3–4].

Вельмі падрабязнае і маляўнічае апісанне Гомеля пачатку ХХ ст. утрымлівае геаграфічна-статыстычны нарыс, змешчаны ў другой кніжцы «Записок Северо-Западного отдела Императорского Русского Географического общества», якая выйшла ў Вільні ў 1911 г. Аўтары нарысу – царкоўны дзеяч, гісторык Жудро Фёдар Андрэвіч, этнограф, фалькларыст і археолаг Ісаак Абрамавіч Сербаў, гісторык і археолаг Зміцер Іванавіч Даўгяла.

Кожны з пяці раздзелаў працы – «Наружное описание», «Из истории города и общественных зданий», «Школьное дело», «Имущество города и торгово-промышленная жизнь», «Газеты. Общества» – утрымлівае адпаведную назве інфармацыю, якая дапоўнена чорна-белымі ілюстрацыямі і табліцамі са статыстычнымі звесткамі.

Вачыма аўтараў Гомель больш чым стогадовай даўніны бачыцца нам такім: «Издали, с левой, низовой стороны реки (из-за Белицы), современный Гомель представляет живописную картину: чудный дворец княгини Паскевич, силуэты домов, главы храмов и причудливой формы башен тонут в роскошной гуще садов и парков. По обширной открытой равнине ползут, точно игрушечные, поезда, проскакивают сквозь сетку перекинутых через реку железных мостов и постепенно скрываются в синеющей дали, а там, на горизонте, как огромные белые птицы, поворачиваясь из стороны в сторону, плывут по Сожу пароходы...» [15, с. 293].

Вось некаторыя адметнасці, уласцівыя Гомелю пачатку ХХ ст., якія паведамляе нам нарыс: у горадзе вельмі многа зеляніны – парк Паскевічаў, грамадскія і прыватныя сады, дрэвы, пасаджаныя ўздоўж вуліц; уласна Гомель (без Белицы) складаецца з 78 вуліц і завулкаў, галоўная і самая прыгожая з якіх Румянцаўская, яна найлепш забяспечана тратуарамі, тут размясціліся шыкоўныя крамы,

кредытныя ўстановы, канторы і бюро. Зусім па-іншаму выглядае частка горада, якая носіць назву «Палескі пераезд» або «Гарэлае балота»: нягледзячы на тое, што месца знаходзіцца амаль у цэнтры горада і на ім размешчаны добрыя дамы, вуліцы вельмі брудныя, на асобных з іх лужы стаяць усё лета, «обширное “Горелое болото” густо поросло кустарником, осокой и тростником. В нём купаются свиньи, утки, гуси; бабы полощут бельё, ребята ловят черепях! Обыватели так уже сроднились со своим болотом, так привыкли к пению лягушек, что если бы “Горелое болото” высохло, они непременно пожалели бы его» [15, с. 302].

Мы разгледзелі пераважна гістарычна-этнаграфічныя выданні сярэдзіны XIX – пачатку XX ст., якія ўтрымліваюць інфармацыю аб Гомельскім краі. У нашых фондах таксама захоўваецца шэраг выданняў, прысвечаных статыстычным даследаванням у Магілёўскай губерні ўвогуле і на Гомельшчыне ў прыватнасці. Усе яны могуць быць крыніцай цікавай і карыснай інфармацыі для даследчыкаў і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Гомельскага края.

Библиографический список

1. Зябловский, Евдоким Филиппович [Электронный ресурс] // Большая биографическая энциклопедия – Режим доступа : https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/137996/%D0%97%D1%8F%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9. – Дата доступа: 15.10.2019.

2. *Зябловский, Е. Ф.* Землеописание Российской империи для всех состояний [Электронный ресурс] // Электронная научная библиотека Коми НЦ УрО РАН. – Режим доступа : <http://elib.komisc.ru/redkie-izdaniia/kraevedcheskaia-kollektsiia-zyrianskii-krai/knigi/ziablovskii-e-f-zemleopisanie-rossiiskoi-imperii-dlia-vseh-sostoianii>. – Дата доступа: 15.10.2019.

3. *Зябловский, Е. Ф.* Землеописание Российской империи для всех состояний, Санкт-Петербургского педагогического института ординарного профессора Евдокима Зябловского / Е. Ф. Зябловский. – Ч. 6. – Санкт-Петербург, 1810. – 636 с.

4. *Шишкина, О.* Заметки и воспоминания русской путешественницы по России (1848) [Электронный ресурс] / О. Шишкина // Библиохроника. В некотором царстве. Книга первая (1550–1975). – Режим доступа: http://библиохроника.рф/Portals/0/Flip_Books/Book_1_NewTitle/mobile/index.html#p=139. – Дата доступа: 15.10.2019.

5. *Шишкина, О. П.* Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / О. П. Шишкина. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1848. – 288 с.

6. *Иоффе, Э. Г.* По достоверным источникам: евреи в истории городов Беларуси / Э. Г. Иоффе. – Минск, 2001. – 352 с.

7. *Рублевская, Л.* Статистик, брат декабриста [Электронный ресурс] / Л. Рублевская // Беларусь сегодня. – Режим доступа : <https://www.sb.by/articles/statistik-brat-dekabrista.html>. – Дата доступа : 15.10.2019.

8. *Без-Корнилович, М. О.* Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений, к ней же относящихся / М. О. Без-Корнилович. – Санкт-Петербург, 1855. – 355 с.

9. Александр Дембовецкий: легенды и дела [Электронный ресурс] // Могилёвский областной исполнительный комитет. История. – Режим доступа: <http://mogilev-region.gov.by/news/aleksandr-demboveckiy-legendy-i-dela>. – Дата доступа : 15.10.2019.

10. Опыт описания Могилёвской губернии: в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях: с двумя картами губернии и 17 резанными на дереве гравюрами видов и типов : в 3 кн. / составлен [с предисловием] и под редакцией А. С. Дембовецкого. Кн. 1. – Могилёв, 1882. – 782 с.

11. Живописная Россия [Электронный ресурс] // Rarus`s Gallery. – Режим доступа: <http://www.raruss.ru/bind-edition/1835-pittoresque-russia.html>. – Дата доступа: 15.10.2019.

12. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: [очерки] / под общей редакцией П. П. Семёнова. – Санкт-Петербург; Москва, 1881–1901. – Т. 3. – 490 с.

13. Радченко Зинаида Фёдоровна [Электронный ресурс] // Знаменитые люди Гомельщины. – Режим доступа: <http://www.person.goub.by/?p=2354>. – Дата доступа: 15.10.2019.

14. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские) : с прил. 83 мест. пословиц / записанные в Дятловицкой волости Гомельского уезда Могилёвской губернии Зинаидой Радченко // Записки ИРГО по отделению этнографии. Т. XIII, вып. II / под ред. Ф. М. Истомина. – Санкт-Петербург, 1888. – 315 с.

15. *Жудро, Ф. А.* Город Гомель. Географическо-статистический очерк / Ф. А. Жудро, И. А. Сербов, Д. И. Довгялло // Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. Кн. 2. – Вильна, 1911. – С. 4.